

Jan Ożdżyński, Teodozja Maliszewska

Nauczycielskie i uczniowskie *trzeba (to zrobić)* na lekcjach języka polskiego (w szkole podstawowej i w gimnazjum)

1. Definicje słownikowe czasownika niefleksyjnego *trzeba* akcentują związki tego leksemu z modalnością deontyczną (powinności, obowiązku, konieczności i potrzeby), z wartościowaniem i prakseologią ('trzeba to zrobić, aby osiągnąć korzystny cel'): 1. 'powinno się, należy, wypada': *Trzeba myśleć, pracować*, *Trzeba być uczciwym, Trzeba dodać, przyznać, że..., Z tym trzeba ostrożnie, Robić tyle [należy], ile trzeba*; ◊ fraz. *Zachowywać się, postępować jak trzeba* 'zachowywać się, postępować odpowiednio, we właściwy sposób'; *coś jest jak trzeba* 'coś jest odpowiednio, takie jak powinno być' ['przydatne, korzystne']; 2. [w kontekście prakseologicznym (sprawnego działania)] 'coś jest potrzebne [przydatne], konieczne, nieodzowne dla kogoś'; 'ktoś potrzebuje czegoś' ['jest taka potrzeba']: *Czy trzeba ci pieniędzy? Pomóc ci? – Nie trzeba, Trzeba natychmiast dać mu lekarstwo, Trzeba czasu, aby to zrozumieć, Trzeba było iść dalej* (SJPSzym III 544).

Wśród form koniugacyjnych orzeczenia modalnego *trzeba* (*trzeba* + bezokolicznik w funkcji trybu oznajmującego czasu teraźniejszego) wymienia się także formę czasu przeszłego (*trzeba było*), czasu przyszłego (*trzeba będzie*), trybu przypuszczającego czasu teraźniejszego (*trzeba by*) i trybu przypuszczającego czasu przeszłego *byłoby trzeba* (SFK 701).

Korzystając z doświadczeń leksykografii pedagogicznej, zwłaszcza brytyjskich słowników pedagogicznych (wydawnictwa Collins, później HarperCollins, przeznaczonych dla uczących się języka angielskiego), autorzy hasła *trzeba* w *Innym słowniku języka polskiego* proponują zapis przydatny także w naszych rozważaniach:

„1. Jeśli *trzeba* coś zrobić lub *trzeba*, aby powstała jakaś sytuacja, to zrobienie tego lub powstanie tej sytuacji jest podyktowane jakąś *potrzebą* lub koniecznością: „*Czy warto to czytać? Nie tylko warto, ale nawet trzeba* ['należy'] ... *Trzeba, żebyś znalazł prawdę...* [...];

4. Słowa *trzeba* używamy z czasownikami wyrażającymi opinię, jeśli jej wyrażenie jest konieczne w danym miejscu i czasie: *Trzeba w tym miejscu wspomnieć o jeszcze jednej analogii, dość uderzającej...* (ISJP II 857–858).

Dopiero słowniki pedagogiczne przerzuciły pomost między teorią a praktyką i stworzyły, w ciągu kilkudziesięciu lat, taki model opisu, który jest zarazem przystępny i wolny od uproszczeń. Dziś obserwuje się, że także inne słowniki dla rodzimego odbiorcy korzystają z doświadczeń leksykografii pedagogicznej, por. hasło *trzeba* w *Słowniku współczesnego języka polskiego* pod red. Bogusława Dunaja: *trzeba*, czasownik nieosobowy, niedokonany: 1. ‘wyraz używany dla wyrażenia obowiązku, powinności, stosowności działania’; ‘powinno się, wypada, należy’: *Trzeba żebyś coś zrobił*: [w kontekście wartościującym] *Trzeba przyznać, uznać, dodać, docenić*; 2. ‘coś jest dla kogoś, czegoś niezbędne. ktoś nie może się obejść bez czegoś, kogoś’: *Trzeba mu właściwego partnera! Do tej pracy trzeba cierpliwości*, zob. *być jak trzeba* [należy]; *jak trzeba*; *nie trzeba* [nie musi się] {kogoś} *dlugo, dwa razy prosić* (SWJP II 445).

2. Zainteresuje nas aspekt prakseologiczny działań i czynności modalizowanych z pomocą predykatu (predykatywu) *trzeba: trzeba (modus) + działać, robić (dictum)*, por. w uczniowskich pytaniach: *Co trzeba zrobić na jutro?* [‘co jest zadane na jutro?’]; ... *a trzeba jeszcze przynieść „Katarynkę”* [tekst noweli B. Prusa] *do szkoły?*...

Między „robieniem” czegoś a wykonywaniem jakiejś czynności jest ta różnica, że robienie zawiera w sobie swój cel, tzn. słowo *robienie* sugeruje jakąś aktywność celową, podczas gdy słowo *czynność* (lm. *czynności*) zdaje się ujmować pewną ludzką aktywność w sposób czysto opisowy, jakby niezależny od celu. Dotyczy aktywności na wpół mechanicznej, nastawionej nie tyle na rezultat, ile na sam przebieg czynności.

Może należałoby definiować „czynność” – zauważa Anna Wierzbicka – w odróżnieniu od „robienia”, czyli „powodowania chceniem, żeby coś się stało” – jako „powodowanie chceniem, że z czymś coś się dzieje”?

W porównaniu z „robić” – „działać” wydaje się bardziej twórcze, bardziej skierowane ku przyszłości, bardziej celowe. Ten, kto działa, robi coś, ale robi z myślą o osiągnięciu celu: „Działać = ‘robić w tym celu’... (‘robić coś po to, żeby spowodować...’); o tym, jaki jest w tym czy innym wypadku ten cel, mówi kontekst albo sytuacja [w naszym przypadku szkolnych wypowiedzi]. Autor zdania ze słowem «działać» [lub jego ekwiwalentów tekstowych] zakłada, że cel ten jest słuchaczowi znany” (Wierzbicka 1971: 177).

Zdania z *trzeba* i *należy* różnią się od zdań z *powinien* tym, że nie zawierają wykładnika osobowego subiektu. Czynność, o której w nich mowa, może się odnosić do subiektów z dużym kwantyfikatorem, np. *Trzeba / należy mówić prawdę*; może też dotyczyć subiektów w mniej lub bardziej określony sposób wskazanych przez kontekst, np. *Trzeba / należy już kończyć (zakończyć) tę robotę*.

Trzeba dopuszcza zdania podrzędne ze wskaźnikiem trybu życzącego (i okolicznika celu) *żeby*, w których może wystąpić konkretny subiekt, np. *Trzeba, żeby Piotr skończył już tę robotę*. Predykat *należy* łączy się tylko z bezokolicznikiem, np. po-

stulat: *Należy skończyć tę robotę*. Predykat *trzeba* należy do języka nieoficjalnego, neutralnego; czasownik modalny *należy* – do języka oficjalnego (Puzynina, Subko 1985: 139).

Bardzo często implikaturą konwersacyjną wypowiedzi z czasownikiem niefleksyjnym *trzeba* i *należy* (kontekstowo przypisujących dany predykat odbiorcy komunikatu) jest rozumienie ich jako dyrektyw. Inaczej mówiąc – mogą być one odbierane jako akty mowy nie wprost – powierzchniowo stwierdzające, ale w swojej intencji – dyrektywne. Szczególnie często dotyczy to zdań, w których subiekt jest tożsamy z odbiorcą komunikatu, np. (*Piotrze*), *trzeba wyjechać!* Wykładnikiem dyrektywności w języku mówionym bywa wówczas intonacja, w języku pisanim – wykrzyknik. Nie są to jednak wykładniki obligatoryjne, dlatego – jeżeli ich brak – można tu mówić o implikaturach (Puzynina 1992: 90).

W propozycji A. Wierzbickiej (1971: 174):

– *trzeba to zrobić* oznacza: ‘jeżeli chcemy postąpić dobrze, musimy chcieć to zrobić’ [por. w wersji nieosobowej: ‘jeśli chce się postąpić dobrze, to powinno się chcieć to zrobić’];

– *trzeba było to zrobić* = ‘jeżeli chcieliśmy postąpić dobrze, to [trzeba] było koniecznie chcieć to zrobić’ [por. z zastosowaniem formy strony zwrotnej: ‘jeżeli chciało się postąpić dobrze, to było konieczne chcieć to zrobić’].

Operator modalny (predykatyw) *trzeba* może wyrazić kategorię osoby, tzn. sprawcy czynności, uczestnika procesu, nosiciela stanu tylko po przekształceniu bezokolicznika w zdanie podrzędne z *żeby* (*trzeba, żeby* (*trzeba, żeby* *to zrobić*)), czyli po nadaniu zdaniu zmodalizowanemu w strukturze powierzchniowej formy nietypowej dla predykatyw modalnych właściwych, których wyróżnikiem jest m.in. obligatoryjna rekacja bezokolicznika niewymiennego ze zdaniem dopełnieniowym.

W strukturze głębokiej *trzeba, należy* + bezokolicznik nie konotują kategorii osoby, aktantu będącego subiektem modalizowanym (Y). Natomiast nieosobowe formy *musi się, powinno się*, jako derywowane fleksyjnie od *musieć, powinien*, mają wpisany subiekt modalizowany (Y) w swoją strukturę semantyczną. Można powiedzieć, że formy z [zaimkiem zwrotnym] *się* „nie wyciągają na powierzchnię” zdania jego istnienia, ukrywając je [niejako pod powierzchnią] (Ligara 1997: 161).

3. Cechą selektywną (wyróżniającą) predykatywu *trzeba, należy* + bezokolicznik jest użycie bezmianownikowe, czyli bez wskazania agensa (wykonawcy czynności, uczestnika procesu, nosiciela stanu) w mianowniku (Wolińska 1978: 44–48).

Terminu *predykatyw* używamy za Alicją Orzechowską (1980: 73–107); odpowiada on podklasie predykatywów nieczasownikowych w terminologii Romana Łaskowskiego (1984 31, 33–34, 171–172) i czasowników niefleksyjnych, nieosobowych w ujęciu Stanisława Jodłowskiego (1971: 83–90).

Na płaszczyźnie semantycznej opozycję między czasownikami modalnymi *muszę, powinienem, mam (obowiązek)*, które wyrażają kategorię osoby, a nieosobowymi konstrukcjami modalnymi *trzeba, należy* + bezokolicznik (np. *robić* ndk. *zrobić* dk.), do których należą również *musi się (robić), powinno się (zrobić)* wyznacza nieokreśloność agensa (wykonawcy czynności): uczestnika procesu, nosiciela stanu, czyli

nieokreśloność subiektu modalizowanego (Y) w wypadku struktur nieosobowych. Ta nieokreśloność ma inne źródło w wypadku *trzeba, należy* + infinitivus (w pozycji dictum), a inne w wypadku *musi się, powinno się* (Ligara 1997: 161).

Cechą semantyczną predykatywu *trzeba* + bezokolicznik jest to, że obligatoryjnie nie wyraża on subiektu modalizującego (Y). Modalizacja przez *trzeba* odnosi się zatem do procesu, czynności stanu (wyrażonych przez bezokolicznik zanurzony) jako całości.

Zasięg operatora modalnego *trzeba* jest ograniczony do zasięgu wewnętrznego, a więc jest skierowany na predykat bezokolicznikowy czynności, procesu, stanu P. Wyznacza to wartość semantyczną predykatywu *trzeba*: *deontyczną* – uwarunkowanego wolitywnie (obowiązku), i *aleityczną* – obiektywnej konieczności). Ponieważ brak wskazania konkretnego Y-a – wykonawcy czynności (uczestnika procesu, nosiciela stanu) wyrażanej przez bezokolicznik P [predykatyw] – obiektywizuje predykcję, użycia deontyczne i aleityczne *trzeba* zostają niekiedy zatarte, zwłaszcza wtedy gdy nadawca obowiązku P ukrywa się za obiektywnymi przyczynami postulowanej czynności, procesu, stanu P (Ligara 1997: 161).

4. Do składników semantycznych predykatywu *trzeba* + bezokolicznik w znaczeniu deontycznym zaliczamy:

1) subiekt modalizujący (X) [+ OSOBOWY] mający władzę ustanowienia obowiązku; 2) predykat woli odnoszący się do X-a: X chce, aby obowiązek P został zrealizowany, ale równocześnie sprawca tego obowiązku nie jest wskazany, pozostaje nieokreślony. Predykatywowi *trzeba* przypisujemy raczej pozytywny skutek realizacji obowiązku P (taki jak dla czasownika *powinien*), tzn. przypisujemy mu eksplikację: „będzie dobrze, jeżeli P zostanie zrealizowane”, por. eksplikację wartościującą czasownika modalnego *powinien*₂ = ‘y preferuje pewien system wartości W taki, że z. z₁ ∈ W [mieści się w W] i y jest przeświadczony (y czuje₁), że jeśli zrobi z, spowoduje stan z₁ dobry dla siebie’ (Jędrzejko 1989: 24).

Forma czasu teraźniejszego *trzeba* – (odpowiednik tłumaczeniowy francuskiego *falloir*) bywa też używana jako asercja zobiektywizowanego obowiązku ujętego ogólnie w tzw. zdaniach ogólnych. W nich szczególnie zaciera się znaczenie *trzeba* jako (wewnętrznego) obowiązku i obiektywnej konieczności (por. Ligara 1997: 167–169).

Wpisany w strukturę semantyczną *trzeba* + inf. brak agensa (uczestnika procesu, nosiciela stanu) – subiektu modalizowanego (Y) predestynuje ten predykatyw do wyrażania uogólnionego obowiązku czy powinności, bądź też obiektywnej, ogólnej konieczności w tzw. zdaniach ogólnych, tzn. o charakterze prawd ogólnych.

W zdaniach ogólnych *trzeba* + inf. (fr. *il faut*) występuje w czasie teraźniejszym nieaktualnym (omnitemporalnym). Uogólniony obowiązek czy konieczność może wynikać z doświadczenia ogólnie znanego, także dla odbiorcy (*trzeba bardzo uważać*) i pełni wtedy pragmatyczną funkcję porady, przestrogi (Ligara 1997: 167).

5. W dalszym ciągu zestawiamy wyrażenia (frazy, zwroty) zawierające czasownik niefleksyjny (predykatyw) *trzeba*, wyekscerpowany z taktów segmentów i sekwencji szkolnych wypowiedzi na lekcjach języka polskiego w starszych klasach szkoły pod-

stawowej (klasy IV–VI) i w gimnazjum (w dawnej strukturze organizacyjnej klasy VII–VIII szkoły podstawowej i klasa I liceum).

Tematyka lekcji dotyczyła dwu podstawowych bloków przedmiotowych: nauki o języku (w tym analizy składniowej) oraz nauki o literaturze, na przykładzie tekstów prozatorskich i poetyckich dla dzieci i młodzieży (szczegółowy wykaz lekcji – patrz rozwiązanie skrótów i znaków objaśniających na końcu artykułu).

5.1. Propozycje analizy pragmatycznej wypowiedzi (fraz i zwrotów) z predykatywnym modalnym *trzeba*:

5.1.1. Konstrukcje z *trzeba* + bezokolicznik w wypowiedziach nauczycieli:

a) czasowniki dyktalne (w bezokoliczniku) w aspekcie dokonanym:

1) *i trzeba to powiedzieć* – w znaczeniu kontekstowym ‘powinno się zaznaczyć odpowiednią intonacją’, w nauczycielskim pouczeniu, wskazówce mającej na celu uwypuklenie różnicy między wypowiedzeniem oznajmującym i wykrzyknikowym (zabarwionym emocjonalnie), w piątej klasie szkoły podstawowej [JPV (767–768)]:

2) *każdy wyraz trzeba powiedzieć od początku do końca wyraźnie, prawda?* – w nauczycielskiej instrukcji – pouczeniu, dotyczącym zasad właściwej (poprawnej) recytacji, w sekwencji wprowadzającej do lekcji w czwartej klasie szkoły podstawowej (IV, 2/3);

3) *ale trzeba* [‘powinno się’, ‘należy’] *konkretnie powiedzieć, co nam przedstawia poeta w tym wierszu* – w nauczycielskim pouczeniu związanym z interpretacją wiersza Czesława Miłosza *Wyprawa do lasu*, w pierwszej klasie gimnazjum (IGa, 115);

4) *tam trzeba głos podnieść...*;

5) *trzeba głos zawiesić, gdy jest pytanie* – w nauczycielskim pouczeniu (wskazówce) dotyczącym właściwej (poprawnej) recytacji, na lekcji w czwartej klasie szkoły podstawowej (IV, 5);

6) *(tak), tylko lepszego słowa trzeba użyć* – w kontekście eksplicytnego wartościowania, na lekcji poświęconej omówieniu noweli Bolesława Prusa *Katarynka*, w piątej klasie szkoły podstawowej (Va, 7);

7) *a w ogóle [to] trzeba wyjść od tego, gdzie to się dzieje?* – w formie praktycznej wskazówki (pouczenia), jak powinna przebiegać charakterystyka postaci bohatera opowiadania *Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela*, w siódmej klasie (dawnej) szkoły podstawowej (VII, 7);

8) *trzeba dodać* [‘powinniście uzupełnić o istotną informację’], *że czerwiec był waszym* [wolnym od zajęć miesiącem] – w formie rady (sugestii, na lekcji poświęconej wspomnieniom z „zielonej” szkoły, w trakcie redagowania zadania klasowego [odczytania zadania domowego]), na lekcji języka polskiego w piątej klasie szkoły podstawowej (Vb, 2);

9) *trzeba tylko dopowiedzieć teraz* [to] – *że znał Anglię... znał kulturę* – w kręgu wartości uchwytnych praktycznie, w nauczycielskiej instrukcji (wskazówce) związanej z charakterystyką bohatera opowiadania *Marcin Kozera*, w szóstej klasie szkoły podstawowej (VId, 97);

10) *wszystkie* [przykłady] *trzeba przeczytać* [‘powinnaś przeczytać’] w sytuacji, gdy uczniowie umieszczają swoje propozycje odpowiedzi w postaci kartek przyklejanych magnetycznie do tablicy: ... *no czytaj dalej Agnieszka* [uzasadnia:] ... *wszystkie* [odpowiedzi na kartkach] *trzeba przeczytać...* (IGb, 9);

11) *trzeba napisać* [‘uzasadnić na piśmie’], *dlaczego problem jest ponadczasowy i ogólnoludzki* – w instrukcji – poleceniu i objaśnieniu dotyczącym zadania domowego, w pierwszej klasie gimnazjum (IG, 11);

12) *no, ale też trzeba zaznaczyć* [‘napisać’] – w nauczycielskim pouczeniu (instrukcji), jak ma wyglądać wypracowanie (krótka informacja) na temat *Moje wspomnienie z zielonej szkoły* (Vb, 2);

13) *trzeba uruchomić* [‘pobudzić’] *wasze szare komórki, waszą wyobraźnię* – w tonacji ironiczno-żartobliwej na lekcji poświęconej opanowaniu zasad ortograficznych (Ve, 96);

14) *trzeba wybrać te cechy Prometeusza, które uważacie za słuszne* [‘pozytywne’], w objaśnieniu ćwiczenia podręcznikowego, w kontekście wartościującym (temat lekcji *Czy Prometeusz zasłużył sobie na miano dobroczyńcy ludzkości?*), w piątej klasie szkoły podstawowej (Vf, 109);

15) *trzeba* [‘zadaniem waszym jest’] *dopasować do podanych wykresów zdania z ramki* – w kontekście zadaniowym, w instrukcji (objaśnieniu) dotyczącej sposobu wykonania zadania domowego (Vb, 14);

16) *i ogólnie trzeba ocenić* [‘macie obowiązek ocenić’] *ten wasz pobyt* [na zielonej szkole] – w formie praktycznej wskazówki dotyczącej redagowania zadania klasowego (Vb, 2);

a) *trzeba, żeby* + bezokolicznik:

17) *z tym* [zastrzeżeniem], *że trzeba, żeby* [umieć] *oddzielić to, co jest powiedziane w wierszu, od tego, co wy sobie wyobrażacie* – w komentarzu, zaleceniu, praktycznej wskazówce interpretacyjnej związanej z analizą utworu poetyckiego *Okna wielkanocne* Joanny Kulmowej (Va, 3);

18) *zawsze trzeba pamiętać o tym, żeby nie popełniać błędów językowych* – w kontekście aksjologicznym przepisów i zaleceń poprawnościowych dotyczących kultury języka (higieny obcowania językowego: JPV, 117);

19) *jak wam się wydaje?* [por. ‘jak nam się wydaje’] ... *co trzeba wiedzieć, żeby odpowiedzieć na to pytanie? podpowiem wam...* – w sekwencji heurystycznej i deliberatywnej nauczycielskiej wypowiedzi na lekcji *Jak narrator chwali Olka w opowiadaniu Marii Dąbrowskiej*, w czwartej klasie szkoły podstawowej (IV c, 82);

20) *trzeba myśleć!* [‘przewidywać pewne sytuacje’] – w sekwencji nauczycielskiego upominania (wymówki) w sytuacji, gdy uczniowie spóźniają się na lekcję języka polskiego po przedłużających się zajęciach wychowania fizycznego:

N [poucza, radzi, wskazuje, jak należy zachowywać się, żeby było dobrze] ... *no to należy* [por. ‘trzeba’, ‘powinienes’] *tak ułożyć rzeczy swoje w szatni, żeby wszystko było na miejscu...* [upewnia się:] ... *tak?* [daje wyraz irytacji:] ... *trzeba myśleć!* [‘przewidywać pewne sytuacje’]... (IVa, 2);

21) *ależ z ciebie trzeba wyciągać!* [‘z takim trudem wydobywać’] – w ekspresywnej konstrukcji nauczycielskiego upominania (reprimendy, niezadowolonia i zniecierpliwienia) (VII, 6);

b) *trzeba* – w konstrukcji z czasownikiem zwrotnym (w bezokoliczniku – aspekt dokonany):

22) *to trzeba się do tego przyznać* [‘że się popełniło błąd’], w nauczycielskim upomnieniu (pouczeniu), na lekcji poświęconej opanowaniu zasad ortografii (Ve, 105);

23) *trzeba się (temu zdaniu) dobrze przypatrzeć* (w zn. ‘trzeba się nad tym dobrze zastanowić’) – w nauczycielskim pouczeniu na lekcji poświęconej analizie składniowej (Vb, 7);

24) *trzeba się głęboko zastanowić* [w kontekście: ‘powinienes się zastanowić’], w nauczycielskiej refleksji związanej z analizą wiersza księdza Jana Twardowskiego *Do moich uczniów*, w ósmej klasie (dawnej) szkoły podstawowej (VIIIc, 9);

25) *teraz się trzeba nauczyć* [por. ‘powinienscie się nauczyć’] *sluchać siebie* [nawzajem]... *sluchamy drugą osobę (sic!)*, w nauczycielskim pouczeniu z krytycznym komentarzem dotyczącym nieumiejętności negocjacji (uzgodnienia stanowisk) w pracy zespolowej uczniów (VI, 97);

26) *trzeba* [‘należy’, ‘powinienscie’] *wykazać się aktorskimi zdolnościami*, w komentarzu wartościującym dotyczącym uczniowskiej recytacji, w piątej klasie szkoły podstawowej (JPV, 735);

c) w konstrukcji czasu przeszłego *trzeba było* + bezokolicznik (dictum) – w aspekcie dokonanym:

27) *trzeba było napisać cyfrą* [a nie słownie] – w formie praktycznej wskazówki (wypominania), uwagi nawiasowej, związanej z zapisem na tablicy (Vb, 4);

28) *trzeba było do niego [do ojca] zadzwonić* – w sytuacji upominania, pouczenia, praktycznej rady, jak postąpić w trudnej sytuacji, gdy uczennica (tłumacząc się trudną sytuacją rodzinną) nie napisała zadania domowego (VIb, 2);

– czasownik w bezokoliczniku w aspekcie niedokonanym:

29) *trzeba było sluchać!* – z mocą illokucyjną nauczycielskiego wypominania (ze zniecierpliwieniem, irytacją i wyrzutem w głosie; Va, 5);

d) w konstrukcjach zaprzeczonego przyzwolenia:

– *nie trzeba* + bezokolicznik:

30) *nie trzeba się podpisywać* [por. ‘nie ma takiej potrzeby’, ‘można (możesz) się nie podpisywać’], w nauczycielskim przyzwoleniu na zaniechanie czynności, jako odpowiedź na pytanie uczennicy: *czy (mam) podpisać się na drugiej stronie [kartki] czy nie?* (Vd, 133);

– *nie tym co trzeba*:

31) *zajmował się wszystkim, a nie tym co trzeba* (por. *nie zajmował się tym co trzeba*), w kontekście wartościowania negatywnego, krytycznej oceny postępowania bohatera opowiadania *Marcin Kozera*, w konstrukcji z imiesłowem przymiotnikowym czynnym: *bo on zazwyczaj był człowiekiem zajmującym [się] wszystkim innym a [tylko] nie tym, co trzeba* [por. *co potrzeba* 'czym powinien się zajmować'] (VIId, 89).

5.12. Modalizowanie z pomocą predykatywu *trzeba* (*trzeba było, nie trzeba*) w wypowiedziach uczniów (w znacznej części powielających schemat instrukcji i pouczeń nauczycieli):

a) czasowniki w bezokoliczniku w aspekcie dokonanym:

32) *trzeba przerzucić głos do następnej linijki* – w kontekście nauczycielskiego instruowania, które dotyczyło poprawnej recytacji, w odpowiedzi na pytanie nauczycielki... *kto [z was] pamięta, co to jest przerzutnia?...* – w (dawnej) ósmej klasie szkoły podstawowej (VIIIa, 5);

33) *tam trzeba narysować taki ołówek!* – w uczniowskiej, ekspresywnej propozycji (podpowiedzi) skierowanej do nauczycielki języka niemieckiego, która rysuje na tablicy piktogramy mające symbolizować przedmioty szkolnego nauczania (IV f, 88);

34) *a [czy] trzeba [‘powinniśmy’] jeszcze przynieść [na lekcję] Katarynkę?* – w praktycznym pytaniu ucznia piątej klasy, który chce się upewnić, czy tekst noweli B. Prusa *Katarynka* będzie jeszcze potrzebny (będzie przedmiotem analizy szkolnej; Va, 5);

35) *co trzeba zrobić na jutro?* [jakie zadanie domowe należy wykonać?] – w pytaniu roztagrzonego ucznia (dawnej) ósmej klasy szkoły podstawowej, który nie słuchał wcześniejszego, wyrazistego polecenia nauczycielki (VIIIa, 10);

36) *trzeba było* [‘wystarczyło’, ‘należało’] *przepisać tylko* [‘jedynie’] *wyrazy* – w wypowiedzi uczennicy, która „skwapliwie” podchwytuje i powtarza myśl nauczycielki niezadowolonej z braku pracy domowej ucznia: N: ... *bo zadanie było bardzo proste... należało jedynie przepisać, wstawiając odpowiednie litery...* (IVb, 1);

– czasownik w bezokoliczniku w aspekcie niedokonanym:

37) *trzeba* [‘należy’] *mówić powoli* – w wypowiedzi uczennicy, która przypomina i powtarza praktyczne zalecenia nauczycielki dotyczące poprawnej recytacji (IV, 3);

38) *[trzeba zwracać (zwrócić?) uwagę na to] ... żeby nie zatrzymywać się tam, gdzie nie ma przecinków ani kropek...* – w kontekście przypomnienia (zdawania sprawy) ze znajomości zasad recytacji i praktycznych wskazówek związanych z zachowaniem (przestrzeganiem) reguł prawidłowej dykcji (IV, 3);

39) *nie trzeba zwracać uwagi* [por. ‘nie powinniśmy’, ‘nie powinno się’, ‘nie wolno zwracać uwagi’] *na to, jaki jest człowiek z wyglądu zewnętrznego* – w wypowiedzi ucznia, który niezbyt fortunnie interpretuje znaną sentencję z *Małego Księcia* Antoine Saint-Exupéry’ego: *naprawdę dobrze widzi się tylko sercem* – w kontekście humanistycznego i romantycznego (emocjonalnego oraz intuicyjnego) oglądu świata (VIIIa, 9).

6. W szerszym sensie modalność *deontyczna*, wyrażająca powinność, obowiązek (od gr. *déon* ‘powinność, słusność’) obejmuje nie tylko zdania deklaratywne, ale także w pewnym sensie wypowiedzi o innych postawach intencjonalnych, np. żądania (a także pytania), które wyrażają wolę nadawcy i stawiają odbiorcę w stan zobowiązania (por. Laskowski 1984; Lyons 1989: 378–434).

Jednakże w węższym sensie modalność deontyczna charakteryzuje wypowiedzi postulatywne w obrębie intencjonalnych deklaratywów, a więc wypowiedzi informujące o postawie wolitywno-oceniającej nadawcy typu: *trzeba (należy) pomagać słabszym; nie wolno deptać trawników; chodzimy lewą stroną* – rozumiane jako zalecenia (dyrektywy), a nie informacje o istniejącym stanie rzeczy (Grzegorzczkowska 1990: 150).

W wielu konkretnych wypowiedziach trudno orzec, czy mamy do czynienia z tzw. modalnością *aletyczną* (obiektywnej konieczności), czy z modalnością deontyczną (wolitywną), por. *Trzeba się (umieć) do tego przyznać* (‘powinnaś się do tego przyznać’); *trzeba się nad tym głęboko zastanowić; trzeba się nauczyć słuchać siebie (nawzajem); trzeba się dobrze przypatrzeć (tej konstrukcji zdania); trzeba wykazać się aktorskimi zdolnościami* (‘powinniście wykazać się aktorskimi zdolnościami’); *nie trzeba zwracać uwagi na to, jaki jest człowiek z wyglądu zewnętrznego* [por. ‘nie powinno się’, ‘nie należy, nie wolno zwracać uwagi’].

Zdanie *Trzeba jutro być w szkole* (‘nie ma rady’) może być rozumiane zarówno jako zawierające modalność deontyczną (nacisk mówiącego), jak i informujące o konieczności zewnętrznej (‘jest się zmuszonym’) i wówczas jest normalną konstatacją obowiązku i konieczności ustaloną przez mówiącego (por. Grzegorzczkowska 1990: 152).

Wypowiedzenia postulatywne (normatywne) mają, jak wiadomo, złożoną strukturę. Przedmiotem informacji w wypowiedzeniu (nauczyciela czy ucznia) *trzeba mówić powoli, zrozumiale* (‘tak, żeby wszystko było zrozumiałe’) jest sąd oceniający nadawcy (zgodny z opinią w środowisku szkolnym) o wartości pozytywnej opisywanego stanu rzeczy. Wartość dyrektywna wypowiedzenia nauczyciela, a więc chęć wpłynięcia na słuchacza (ucznia) nie jest sygnalizowana wprost, ale jest ukryta, pozostawiona niejako wnioskowaniu i dobrej woli ucznia. co widać w zestawieniu z konstrukcjami rozkazującymi (poleceniami) typu: *Mów powoli (wolniej)! Mów tak, żeby cię zrozumiała!* Ich istotę semantyczną stanowi chęć nadawcy (nauczyciela) sprawienia za pomocą wypowiedzi, ażeby odbiorca (uczeń) zareagował i spowodował stan rzeczy wskazany przez składnik propozycjonalny. Różnorodność typów wypowiedzeń żądających zależy głównie od stopnia intensywności presji, jaką wywiera nadawca na odbiorcę (Grzegorzczkowska 1990: 143).

Modalność deontyczna charakteryzuje wypowiedzi postulatywne informujące o postawie wolitywno-oceniającej nadawcy, por. *Trzeba to powiedzieć wyraźnie* – rozumiane jako zalecenie (dyrektywa), a nie informacja o istniejącym stanie rzeczy, por. konstatację *Mówisz niewyraźnie*, która wtórnie (jako akt mowy pośredni) może być odczytana przez ucznia w postaci ‘powinieneś mówić wyraźnie’.

Wypowiedzi postulatorywne mają więc za swój przedmiot bezpośredni przekonania aksjologiczne nadawcy (najczęściej zgodne z opinią powszechną i/lub szczególnie akcentowaną w warunkach komunikacji szkolnej), jego postawę woliową, intencję życzeniową wobec komunikowanego stanu rzeczy; zdanie *Trzeba mówić wyraźnie* (*zrozumiale*) w naszym przypadku oznacza: 'nauczyciel uważa, że mówienie wyraźne, zrozumiale jest *dobrze* (z punktu widzenia wymagań szkolnych), a mówienie niewyraźne i niezrozumiale – złe (zarówno z punktu widzenia ogólnych zasad retorycznych, jak i [zwłaszcza] tych rozpatrywanych w ramach wymagań komunikacji szkolnej [aspekt dydaktyczny, wychowawczy]), czemu towarzyszy zalecenie (implikat): 'nadawca chce, żeby zachodził komunikowany stan rzeczy'; 'nadawca deklaruje swoje przekonanie o wartości pozytywnej bądź negatywnej) stanu rzeczy komunikowanego przez składnik propozycjonalny i w konsekwencji zaleca realizowanie tego stanu rzeczy' (Grzegorzczkowska 1990: 151).

Porównanie wypowiedzi typu: *Trzeba mówić wyraźnie* (zalecenie) i *Mów wyraźnie* (nakaz – polecenie) pokazuje dobitnie, że pierwsze nie stwarza stanu zobowiązania dla odbiorcy (jest jedynie pouczeniem, zaleceniem, wskazówką), presja jest delikatniejsza, wykonanie pozostawione dobrej woli odbiorcy; drugie wypowiedzenie stawia wyraźnie ucznia w stan zobowiązania, presja jest wyraźna, wykonanie nie jest pozostawione dobrej woli ucznia ('nie jest tak, że możesz mówić niewyraźnie').

Informacje aksjologiczne zawarte w zdaniach z modalnością deontyczną są zróżnicowane. Stanowią one kombinacje ocen (*dobrze, źle*), negacji (partykuła *nie*) oraz elementu woliowego (presji) nadawcy bądź innych osób: *trzeba mówić wyraźnie / należy mówić wyraźnie / musisz mówić wyraźnie / powinieneś mówić wyraźnie* – prowadzą się do inwariantu aksjologicznego 'jeśli nie mówi się wyraźnie, to jest złe', por. też w wersji osobowej: 'jeśli mówisz wyraźnie, to jest dobrze' (por. Grzegorzczkowska 1990: 151).

Trzeba ponadto odróżnić wypowiedzi, które zawsze są wyrazem stanowiska aksjologicznego nadawcy, od takich, w których nadawca referuje czyjś nakaz (zalecenie) lub pozwolenie. Wydaje się, że w polszczyźnie zdania z predykatem *powiniennem, muszę* – zawsze wyrażają stanowisko nadawcy (przynajmniej jego aprobatę), podczas gdy zdania z predykatywnym *trzeba, wolno, nie wolno* mogą wyrażać zarówno przekonania nadawcy, jak i referowane przez niego stanowisko cudze (Grzegorzczkowska 1990: 152).

Szczególnym wypadkiem zdań postulatorywnych są zdania normatywne, formułujące normy ogólne i przepisy, których nadawcą jest osoba formułująca przepis, a nie osoba wypowiadająca zdanie (w sytuacji szkolnego komunikowania – często trudne do jednoznacznego zakwalifikowania), por.: *trzeba pamiętać, żeby nie popełniać błędów językowych* (ogólne zalecenie) oraz *trzeba dopasować do podanych wykresów zdania z ranki* (praktyczna instrukcja).

7. Kontekst i konsytuacja szkolnych wypowiedzi instruujących ogranicza repertuar działań i czynności modalizowanych deontycznie (w kategoriach powinności, obowiązku, konieczności i potrzeby) do kilku charakterystycznych kręgów tematycznych:

a) czasowniki mówienia: *trzeba powiedzieć*; *trzeba głos podnieść*, *głos zawiesić* (w wypowiedziach instruujących i zaleceniach nauczycieli); *trzeba mówić powoli*; *trzeba przerzucić głos do następnej linijki* (w wypowiedziach uczniów potwierdzających instrukcję nauczycieli);

b) czasowniki związane z konstruowaniem tekstu i kształtowaniem tematu wypowiedzi: *trzeba wyjść od tego*; *trzeba dodać*; *trzeba dopowiedzieć*; *trzeba, żeby oddzielić to, co [przez was] powiedziane, od tego, co sobie wyobrażacie* (w związku z lekturą utworu poetyckiego);

c) czasowniki sygnalizujące wyspecjalizowane moce illokucyjne nauczycielskiego mówienia: *trzeba się do tego przyznać*; *trzeba było do niego zadzwonić* (w pouczeniu nauczycielki); *ależ z ciebie trzeba wyciągać!* (w formie upomnienia);

d) czasowniki czytania i pisania (rysowania, zaznaczania) w kontekstach zadaniowych i prakseologicznych szkolnego komunikowania (instruowania): *trzeba przeczytać* (jako polecenie w zadaniu domowym); *trzeba (to tak) napisać*; *trzeba zaznaczyć (w ten sposób)*; *trzeba dopasować do podanych wykresów (odpowiednie) zdania*; *trzeba było napisać cyfrą* (a nie słownie); *nie trzeba się podpisywać* (w wypowiedziach nauczycieli); *trzeba narysować taki ołówek* (jako symbol przedmiotu: wychowanie plastyczne); *trzeba było* ('wystarczyło') *przepisać tylko wyrazy* (w zadaniu domowym uczniów);

e) czasowniki epistemiczne, oznaczające różnorakie procesy i zjawiska psychiczne (wiedzy, myślenia, pamięci, obserwacji, percepcji wzrokowej, słuchowej itp.): *trzeba wiedzieć*; *trzeba myśleć*; żart. iron. *trzeba uruchomić wasze szare komórki*; *trzeba się dobrze przypatrzeć*; *trzeba się głęboko zastanowić*; *trzeba było słuchać*; *trzeba pamiętać o tym*; *trzeba się nauczyć słuchać siebie* (w wypowiedziach nauczycieli); (*trzeba zwracać uwagę na to*), *żeby nie zatrzymywać się tam, gdzie nie ma przecinków*; *nie trzeba zwracać uwagi na to, jaki jest człowiek z wyglądu zewnętrznego* (w wypowiedziach wartościujących uczniów);

f) czasowniki modalizowane aksjologicznie (w wyrazistych kontekstach wartościowania w kategoriach oceny 'przydatny', 'użyteczny', 'potrzebny'): *trzeba wybrać* ['wyselekcjonować'] *te cechy Prometeusza, które uważacie za słuszne*; *trzeba wyraźnie powiedzieć*; *trzeba ogólnie ocenić ten wasz pobyt*; *trzeba wykazać się aktorskimi zdolnościami*; *zajmowała się wszystkim, a nie tym co trzeba* ['nie tym czym powinna się zajmować']; *lepszego słowa trzeba użyć* (w kontekście rozwijania sprawności językowych ucznia).

8. Połączenie wyrazu modalnego *trzeba*, *trzeba było* (*modus*) i czasownika w bezokoliczniku (*dictum*) traktujemy jako złożoną formę orzeczenia modalnego, w którym czas i aspekt tworzą kompleks blisko ze sobą funkcjonalnie związanych, chociaż różnych kategorii gramatycznych. Przejawem funkcjonalnego przenikania się kategorii czasu i aspektu czasownika są przede wszystkim funkcje temporalne aspektu. W przeciwieństwie jednak do czasu – gramatycznej kategorii prymarnie deiktycznej, służącej sygnalizowaniu obiektywnie istniejących relacji czasowych między zdarzeniami, aspekt jest kategorią niedeiktyczną, służącą sygnalizowaniu różnic perspektywy, w jakiej mówiący ujmuje opisywane przez siebie zdarzenie (Laskowski 1984: 157).

W zależności od użycia aspektu niedokonanego lub dokonanego zmienia się punkt widzenia mówiącego na opisywaną sytuację, ujęcie, w jakim jest ona prezentowana słuchaczowi. Podstawowa różnica dotyczy stopnia uogólnienia, sentencjonalizacji oraz idiomatyzacji czasownika dyktalnego (aspekt niedokonany), por.: *Ale z Ciebie trzeba wyciągać!*, *Niech się dzieje wola nieba – z nią się zawsze zgadzać trzeba!* – oraz konkretyzacji i bardziej wyrazistego osadzenia w tle pragmatycznym szkolnej wypowiedzi (zalecenia, pouczenia, instrukcji), por.: *trzeba o tym (zawsze) mówić* ndk. / *trzeba o tym wyraźnie powiedzieć* dk.; *trzeba wiedzieć* / *trzeba poznać* (ten konkretny przypadek); *trzeba pamiętać (o tym)* / *trzeba zapamiętać tę regułę*; *trzeba się uczyć* / *trzeba się nauczyć słuchać drugiej osoby*; *trzeba zwracać uwagę na różnorakie aspekty recytacji* / *trzeba zwrócić uwagę, żeby przerzucić głos do następnej linijki* / *nie trzeba zwracać uwagi na pozory (ale na rzeczy istotne)*; *trzeba używać poprawnych konstrukcji składniowych* / *lepszego słowa trzeba tu użyć*; *trzeba dużo czytać* (żeby mieć bogate słownictwo) / *trzeba przeczytać Katarynkę Prusa na przyszły wtorek*; *trzeba pisać kaligraficznie* / *trzeba przepisać te przykłady do zeszytu* i in.

Różnica semantyczna między aspektem niedokonanym a dokonanym sprowadza się do różnicy w zogniskowaniu uwagi uczestników aktu mowy na samej akcji z jedynie implikowanym stanem końcowym – rezultatem tej akcji (aspekt niedokonany), bądź też na powstaniu nowego stanu – rezultatu akcji, podczas gdy sama akcja zostanie odsunięta na dalszy plan, jest ona wskazana jako przyczyna powstania danego stanu (aspekt dokonany; Laskowski 1984: 164).

Wyrażna preferencja form aspektu dokonanego w kontekstach zadaniowych i performatywnych, w konstrukcjach modalizowanych deontycznie związana jest z sytuacją nauczyciela zaangażowanego w przebieg czynności dydaktycznych, formułującego zalecenia i reguły przedstawiane jako postulaty własne, które są wyrazem jego stanowiska aksjologicznego.

W zdaniach postulatywnych z czasownikiem modalnym *trzeba* czas terażniejszy oznacza stan postulowany, czas przeszły (*trzeba było*) oznacza stan kontrfaktyczny. Czas przyszły (*trzeba będzie*) oznacza stan postulowany, który może być realizowany w przyszłości. Zdania wprowadzone spójnikami *żeby*, *aby*, *by* są semantycznie bliskie zdaniom dyrektywnym, odnoszącym się do zdarzeń przyszłych, a ściślej: do zdarzeń czasowo niescharakteryzowanych. Mogą one alternować z bezokolicznikiem, który jest także formą nieokreśloną czasowo. Stany rzeczy opisywane przez te zdania formalnie są nierzeczywiste, jedynie pomyślane (pożądane) i mają charakter niefaktywny (por. Grzegorzczakowa 1990: 158). Faktycznie konkretyzują się jednak w ramach deiktycznych szkolnych wypowiedzi dialogowych (JA mówię do CIEBIE – ucznia) i retorycznych (JA MÓWIĘ do WAS) z pozycji MY inkluzywnego, włączającego to, co mówię, w obręb naszych wspólnych przemyśleń i obserwacji. Chodzi o sytuacje, w których nauczycielskie: *Trzeba to zrobić*, interpretowane jest przez ucznia w postaci: *Musisz to zrobić!* *Musicie to zrobić!*, albo w znaczeniu inkluzywnym (*Musimy to zrobić!*).

Powiązania między modalnością deontyczną (wolitywną) i kategorią określoności (kwantyfikacji szczegółowej i aspektu dokonanego), z drugiej strony modalności ale-

tycznej (obiektywnej konieczności i moŹliwości) – z kategorią kwantyfikacji ogólnej i aspektu niedokonanego – wymagają dalszych, pogłębionych badań empirycznych, wykraczających poza zjawiska charakterystyczne dla dyskursu szkolnego.

Objaśnienia skrótów

A. Słowniki

- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*. red. M. Bańko. t. I–II, Warszawa 2000.
SFK – S. Mędak, *Słownik form koniugacyjnych czasowników polskich*, Kraków 1997.
SJPSzym – *Słownik języka polskiego*. red. M. Szymczak, t. I–III, Warszawa 1983–1985.
SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj. Warszawa 1996.

B. Oznaczenia nagrań magnetowidowych (wideozłeka Katedry Logopedii i Lingwistyki Edukacyjnej Akademii Pedagogicznej w Krakowie)

- IGa – klasa pierwsza Gimnazjum w Grzegorzewicach, gmina Iwanowice k. Krakowa (2000)
IGb – klasa pierwsza Gimnazjum w Lysej Górze, pow. brzeski (2000)
IV – klasa czwarta, lekcja języka polskiego, Szkoła Podstawowa nr 68 w Krakowie
IVa – klasa czwarta, Szkoła Podstawowa w Kamionce Wielkiej, woj. małopolskie (2000)
IVc – klasa czwarta, Szkoła Podstawowa nr 44 w Częstochowie (1993)
IVf – klasa czwarta, lekcja języka niemieckiego, Szkoła Podstawowa w Jodłowce Tuchowskiej (2001)
JPV – klasa piąta, Szkoła Podstawowa nr 14 w Krośnie
N – nauczyciel
Va – klasa piąta (Va), Szkoła Podstawowa nr 68 w Krakowie (1998)
Vb – klasa piąta (Vb), Szkoła Podstawowa nr 68 w Krakowie (1998)
Vd – klasa piąta, Szkoła Podstawowa w Źabnie k. Tarnowa (2001)
Ve – klasa piąta, Szkoła Podstawowa nr 15 w Tarnowie (2001)
VIb – klasa szósta, Szkoła Podstawowa nr 68 w Krakowie
VIId – klasa szósta, Szkoła Podstawowa w Tarnowcu, woj. małopolskie (2001)
VII – klasa siódma, Szkoła Podstawowa nr 68 w Krakowie
VIIIa – klasa ósma Szkoły Podstawowej nr 68 w Krakowie (przed reorganizacją)

Bibliografia

- Grzegorzczkowska R., 1990, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
Jędrzejko E., 1987, *Semantyka i składnia polskich czasowników deontycznych*, Wrocław.
Jędrzejko E., 1989, *O tzw. wewnętrznej i zewnętrznej konieczności i jej podstawowych wykładnikach modalnych*. „Polonica”. R. 1988. s. 17–36.
Jodłowski S., 1971, *Polskie czasowniki niefleksyjne*. [w:] *Studia nad częściami mowy*, Warszawa, s. 83–90.
Laskowski R., 1984, *Fleksja*. [w:] *Morfologia*. Gramatyka Współczesnego Języka Polskiego, t. 2, Warszawa.

- Ligara B., 1997, *Polskie czasowniki modalne i ich francuskie ekwiwalenty tłumaczeniowe*. Kraków.
- Lyons J., 1984–1989. *Semantyka*, tłum. A. Weinsberg, t. 1–2. Warszawa.
- Mędak S., 1997. *Słownik form koniugacyjnych czasowników polskich*, Kraków.
- Orzechowska A., 1980. *Predykatory i ich miejsce w systemie fleksji werbalnej*. „Polonica”, t. V: 1979, s. 73–107.
- Puzynina J., 1992, *Język wartości*. Warszawa.
- Puzynina J., Subko B., 1985. *Interpretacja wiersza Cypriana Norwida „Początek broszury politycznej”*, „Pamiętnik Literacki”, R. LXXVI, z. 2, s. 135–148.
- Wierzbicka A., 1971. „*Kocha – lubi – szanuje*”. *Medytacje semantyczne*. Warszawa.
- Wolińska O., 1978. *Konstrukcje bezmianownikowe we współczesnej polszczyźnie*. Katowice 1978.

Teacher's and Pupil's "(It) Ought to (Be Done)" Used During Lessons of Polish (at Primary and Secondary Schools)

Abstract

Utterances including modal predicates *trzeba i należy* ("it ought to/should be done") differ from sentences including *powinien* ("one ought to/should do") in lack of an index of personal subject. Activities the sentences express may refer to subjects with a large quantifier, e.g. *trzeba należy mówić prawdę* ("the truth ought to/should be told"); they may also refer to subjects that are more or less clearly shown in context: *trzeba to powiedzieć (w tym momencie)* – "it ought to/should be told (at this moment)" understood as giving some advice (directive) and not as a piece of information on an existing state of reality.

An obvious preference of perfect forms of infinitives in dictum position (*trzeba to zrobić* – "it ought to/should be done") in sentence and performative contexts, in structures with deontic modality is connected with the situation of a teacher involved in running didactic activities, making advices and rules which are presented as his/her own postulates that express his/her axiological standpoint.